==========
અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.
DISCLAIMER: The translated judgment in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/ her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgment shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.
==========

રતિલાલ પાનાચંદ ગાંધી

વિ.

ધ સ્ટેટ ઓફ બોમ્બે અને અન્ય

(અને સંલગ્ન અપીલ)

માર્ચ ૧૮, ૧૯૫૪

[મેહરચંદ મહાજન મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ, મુખર્જી, એસ.આર. દાસ, વિવિયન બોસ અને ગુલામ હસન, ન્યાયમૂર્તિઓ]

ભારતનું બંધારણ, અનુચ્છેદ ૨૫ અને ૨૬–બોમ્બે પબ્લિક ટ્રસ્ટ એક્ટ, ૧૯૫૦ (૧૯૫૦ નો એક્ટ ૨૯), કલમો ૪૪, ૪૭(૩) (૪) (૫) (૬), ૫૫(સી) અને ૫૬(૧)–શું બંધારણની બહાર (ultra vires) છે–સદર અધિનિયમની કલમ ૫૮–શું રાજ્ય વિધાનસભાની સત્તા બહાર (ultra vires) છે.

ઠરાવ્યું, કે બોમ્બે પબ્લિક ટ્રસ્ટ એક્ટ, ૧૯૫૦ ની કલમ ૪૪ ની જોગવાઈ, મંદિરો અને મઠ જેવી ધાર્મિક સંસ્થાઓના સંબંધમાં કોઈપણ અપવાદ વિના કોર્ટ દ્વારા કોઈપણ પબ્લિક ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટી તરીકે ચેરિટી કમિશનરની

નિમણૂક કરવાને લગતી ગેરબંધારણીય છે અને તેને રદબાતલ ઠેરવવી જોઈએ. સદર અધિનિયમની કલમ ૪૭ ના ખંડ (૩) થી (૬) ની જોગવાઈઓ એ હદ સુધી કે તે મંદિર અને મઠ જેવા ધાર્મિક ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટી તરીકે ચેરિટી કમિશનરની નિમણૂક સાથે સંબંધિત છે તે ગેરબંધારણીય છે અને તેને રદબાતલ ઠેરવવી જોઈએ.

ધાર્મિક સંપ્રદાય અથવા પંથને ધર્મની બાબતોમાં પોતાની બાબતોનું સંચાલન કરવાનો બંધારણ દ્વારા બાંયધરી આપવામાં આવેલ નિર્વિવાદ અધિકાર છે અને તેમાં ટ્રસ્ટની મિલકત અથવા તેની આવક ધર્મ માટે અને ધાર્મિક હેતુઓ માટે અને ટ્રસ્ટના સ્થાપક દ્વારા દર્શાવેલ અથવા કોઈ ચોક્કસ સંસ્થામાં પ્રાપ્ત થતા રિવાજ દ્વારા સ્થાપિત ઉદ્દેશ્યો માટે ખર્ચ કરવાનો અધિકાર સામેલ છે. ચેરિટી કમિશનર અથવા કોર્ટને અનુકૂળ અથવા યોગ્ય લાગતા હેતુઓ માટે ટ્રસ્ટની મિલકત અથવા ભંડોળને વાળવું, જોકે સ્થાપકના મૂળ ઉદ્દેશ્યો હજુ પણ પાર પાડી શકાય છે, તે તેમની ધાર્મિક બાબતોના સંચાલનના સંબંધમાં ધાર્મિક સંસ્થાઓની સ્વતંત્રતા પર ગેરવાજબી અતિક્રમણ (**encroachment**) છે. તેથી કલમ ૫૫ નો ખંડ (૩), જેમાં વાંધાજનક જોગવાઈ છે અને કલમ ૫૬(૧) ના પાછળના ભાગમાં આવતી કોર્ટની સત્તાઓને લગતી સંબંધિત જોગવાઈ, રદબાતલ ઠેરવવી જોઈએ.

સદર અધિનિયમની કલમ ૫૮ રાજ્ય વિધાનસભાની સત્તાની બહાર (**ultra vires**) નથી કારણ કે આ કલમ હેઠળ લાદવામાં આવેલ ફાળો કર નથી પરંતુ ફી છે જે બંધારણની સાતમી અનુસૂચિની સમવર્તી યાદી (**List III**)

ની નોંધ ૪૭ ની હદમાં આવે છે.

કમિશનર, હિન્દુ રિલીજિયસ એન્ડોમેન્ટ્સ, મદ્રાસ વિ. શ્રી લક્ષ્મીન્દ્ર તીર્થ સ્વામીઅર, ([૧૯૫૪] એસસીઆર ૧૦૦૫) ડેવિસ વિ. બિસન (૧૩૩ યુ.એસ. ૩૩૩), એડિલેડ કંપની વિ. ધ કોમનવેલ્થ (૬૭ સી.એલ.આર. ૧૧૬, ૧૨૪), અને જમશેદજી વિ. સૂનાબાઈ [૧૯૧૯] (આઈ.એલ.આર. ૩૩ બોમ. ૧૧૨) નો સંદર્ભ લીધેલ.

સિવિલ એપેલેટ જ્યુરિસ્ડિક્શન: ૧૯૫૪ ની સિવિલ અપીલ નં. ૧, અને ની સિવિલ અપીલ નં. ૭/૧૯૫૪ .

અનુક્રમેની સિવિલ એપ્લિકેશન નં. ૮૮૦/૧૯૫૨ અને મિસેલેનિયસ એપ્લિકેશન નં. ૨૧૨/૧૯૫૨ માં બોમ્બે ખાતેના હાઇકોર્ટ ઓફ જ્યુડિકેચરના તારીખ ૧૨મી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૫૨ ના ચુકાદા અને હુકમ પરથી ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૩૨(૧) હેઠળ અપીલો.

૧૯૫૪ ની અપીલ નં. ૧ માં અપીલકર્તાઓ વતી એન.સી. ચેટર્જી અને યુ.એમ. ત્રિવેદી (સાથે એચ.એચ. દલાલ અને આઈ.એન. શ્રોફ).

૧૯૫૪ ની સિવિલ અપીલ નં. ૭ માં અપીલકર્તાઓ વતી રાજીન્દર નારાયણ.

બંને અપીલોમાં સામાવાળાઓ વતી એમ.સી. સેતલવાડ અને સી.કે. દફતરી (સાથે જી.એન. જોશી અને પોરસ એ. મહેતા).

૧૯૫૪. માર્ચ ૧૮. **કોર્ટનો ચુકાદો ન્યાયમૂર્તિ મુખર્જી દ્વારા આપવામાં આવેલ.**

આ બે જોડાયેલી અપીલો બોમ્બે હાઇકોર્ટની ડિવિઝન બેન્ચના ૧૨મી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૫૨ ના એક સામાન્ય ચુકાદા સામે નિર્દેશિત છે, જેના દ્વારા વિદ્વાન ન્યાયાધીશોએ બંને અપીલોમાં અપીલકર્તાઓ દ્વારા અનુક્રમે રજૂ કરાયેલ બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળની બે અરજીઓ ફગાવી દીધી હતી.

બંને કેસમાં અરજદારોએ બોમ્બે પબ્લિક ટ્રસ્ટ્સ એક્ટ, ૧૯૫૦ (૧૯૫૦ નો એક્ટ ૨૯) તરીકે ઓળખાતા કાયદાની બંધારણીય માન્યતા પર હુમલો કર્યો હતો, જે બોમ્બે વિધાનસભા દ્વારા બોમ્બે રાજ્યમાં જાહેર અને ધાર્મિક ટ્રસ્ટના વહીવટ માટે વધુ સારી જોગવાઈઓ કરવા અને નિયમન કરવાના હેતુથી પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. ૩૦મી જાન્યુઆરી, ૧૯૫૧ ના જાહેરનામા દ્વારા, આ કાયદો ૧લી માર્ચ, ૧૯૫૧ થી અમલમાં આવ્યો, અને તેની જોગવાઈઓ મંદિરો, મઠો અને જાહેર, ધાર્મિક અથવા સખાવતી હેતુ અથવા બંને માટે, સ્પષ્ટ અથવા રચનાત્મક (constructive) હોય તેવા તમામ અન્ય ટ્રસ્ટને લાગુ કરવામાં આવી. બોમ્બે રાજ્ય બંને અપીલોમાં પ્રથમ સામાવાળા તરીકે અને બીજો સામાવાળો ચેરિટી કમિશનર છે, જે બોમ્બે રાજ્યમાં અધિનિયમની જોગવાઈઓનો અમલ કરવા માટે પ્રથમ સામાવાળા દ્વારા આ કાયદાની કલમ ૩ હેઠળ નિમણૂક પામેલ છે. એક અપીલમાં, એટલે કે ૧૯૫૪ ની અપીલ નં. ૧ માં, બરોડા પ્રદેશ માટેના આસિસ્ટન્ટ ચેરિટી કમિશનરને ત્રીજા સામાવાળા તરીકે જોડવામાં આવ્યા છે.

૧૯૫૪ ની અપીલ નં. ૧ માં અપીલકર્તા શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈન છે અને બોમ્બે રાજ્યમાં પંચમહાલ જિલ્લાના વેજલપરના રહેવાસી છે. તેઓ એ જ ગામમાં

આવેલા જૈન જાહેર મંદિર અથવા દેરાસરના વહીવટદાર અથવા મેનેજર છે અને મંદિરની માલિકીની સંપત્તિની કિંમત ૫ લાખ રૂપિયા હોવાનું કહેવાય છે. જે પિટિશનમાંથી આ અપીલ ઉદ્ભવે છે, તે અપીલકર્તા દ્વારા ૨૯મી મે, ૧૯૫૨ ના રોજ, ઉપર ઉલ્લેખિત ત્રણ સામાવાળાઓ સામે, બોમ્બે હાઇકોર્ટ સમક્ષ, તેની એપેલેટ સાઈડમાં, મેન્ડમસ (mandamus) ના પ્રકારની રિટ અથવા નિર્દેશની માંગણી સાથે દાખલ કરવામાં આવી હતી જેમાં સામાવાળાઓને બોમ્બે પબ્લિક ટ્રસ્ટ્સ એક્ટ, ૧૯૫૦; અથવા તેની કોઈપણ જોગવાઈઓ અને ખાસ કરીને અપીલકર્તા દ્વારા સંચાલિત જાહેર અને ધાર્મિક ટ્રસ્ટની નોંધણી અને તેના સંબંધમાં લેવામાં આવતા ફાળાની ચુકવણીને લગતી જોગવાઈઓનો અમલ કરવાથી અથવા અમલ માટે કોઈ પગલાં લેવાથી દૂર રહેવાનો આદેશ અને નિર્દેશ આપવાની માંગ કરવામાં આવી હતી. પિટિશનના સમર્થનમાં ઉઠાવવામાં આવેલા આધારો એ હતા કે અધિનિયમની કેટલીક જોગવાઈઓ બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૫ અને ૨૬ હેઠળ બાંયધરી આપવામાં આવેલ અરજદારના મૂળભૂત અધિકારો સાથે સંઘર્ષમાં છે અને ટ્રસ્ટ પર લેવામાં આવતો ફાળો એક કર હતો જે રાજ્ય વિધાનસભાની લાદવાની યોગ્યતાની બહાર હતો.

બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ એક સમાન અરજી અને લગભગ સમાન રાહત માટેની માંગણી અપીલકર્તાઓ દ્વારા બીજી અપીલમાં, એટલે કે ૧૯૫૪ ની અપીલ નં. ૭ માં ૪થી ઓગસ્ટ, ૧૯૫૨ ના રોજ હાઇકોર્ટની મૂળ બાજુ (Original Side) માં દાખલ કરવામાં આવી હતી. આ કેસમાં અરજદારો ૧૯૩૬ ના પારસી પબ્લિક ટ્રસ્ટ રજિસ્ટ્રેશન એક્ટ હેઠળ નોંધાયેલ મુંબઈમાં

પારસી પંચાયત ફંડ્સ અને પ્રોપર્ટીઝના વર્તમાન ટ્રસ્ટી હોવાનો દાવો કરે છે. આ સંપત્તિઓ એક સંકલિત ભંડોળ બનાવે છે અને તેનું સંચાલન ટ્રસ્ટીઓ દ્વારા સમગ્ર પારસી સમુદાયના લાભ માટે કરવામાં આવે છે અને આવક વિવિધ દાતાઓ દ્વારા દર્શાવેલ જાહેર પાત્રના ચોક્કસ ધાર્મિક અને સખાવતી હેતુઓ માટે ખર્ચવામાં આવે છે. અરજદારોએ બોમ્બે પબ્લિક ટ્રસ્ટ્સ એક્ટ, ૧૯૫૦ ની માન્યતાને મુખ્યત્વે એ આધારો પર પડકારી હતી કે તેઓ અરજદારોના અંતરાત્માની સ્વતંત્રતામાં અને મુક્તપણે ધર્મ પાળવા, આચરણ કરવા અને ફેલાવવાના તેમના અધિકારમાં અને ધર્મની બાબતોમાં તેમના પોતાના કામકાજનું સંચાલન કરવાના તેમના અધિકારમાં દખલ કરે છે અને આમ બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૫ અને ૨૬ ની જોગવાઈઓનું ઉલ્લંઘન કરે છે. સદર અધિનિયમની કલમ ૫૮ હેઠળ ફાળાનો સંગ્રહ પણ મૂળ અને અસરમાં જાહેર, ધાર્મિક અને સખાવતી ટ્રસ્ટ પરનો કર હોવાનો આક્ષેપ કરવામાં આવ્યો હતો, જે કાયદો રાજ્ય વિધાનસભાની ઘડવાની યોગ્યતાની બહાર હતો.

બંને પિટિશનોમાં વ્યવહારિક રીતે સમાન પ્રશ્નો સામેલ હોવાથી, બોમ્બેના વિદ્વાન મુખ્ય ન્યાયાધીશે પછીની પિટિશનને ઓરિજિનલ સાઇડથી હાઇકોર્ટની એપેલેટ સાઇડમાં ટ્રાન્સફર કરવાનો નિર્દેશ આપ્યો અને બંનેની સુનાવણી મુખ્ય ન્યાયાધીશ અને શાહ જે. ની બનેલી ડિવિઝન બેન્ચ દ્વારા એકસાથે કરવામાં આવી. બંને પિટિશનોનો નિકાલ ૧૨મી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૫૨ ના રોજ આપવામાં આવેલા એક જ ચુકાદા દ્વારા કરવામાં આવ્યો હતો, અને વિદ્વાન ન્યાયાધીશોએ સંબંધિત અરજદારો વતી રજૂ કરાયેલી તમામ દલીલો ફગાવી દીધી અને

પિટિશનો ફગાવી દીધી. બંને કેસમાં અરજદારો હવે બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૩૨(૧) હેઠળ હાઇકોર્ટ દ્વારા આપવામાં આવેલા પ્રમાણપત્રોના આધારે અપીલમાં અમારી સમક્ષ આવ્યા છે.

આ અપીલોના પક્ષકારો દ્વારા અમારી સમક્ષ ચર્ચા કરવામાં આવેલા મુદ્દાઓની પ્રશંસા કરવા માટે, વાદગ્રસ્ત અધિનિયમની યોજના અને મુખ્ય લાક્ષણિકતાઓનો સંક્ષિપ્તમાં સંદર્ભ આપવો અનુકૂળ રહેશે.

આ કાયદાનો ઉદ્દેશ, આમુખમાં જણાવ્યા મુજબ, બોમ્બે રાજ્યમાં જાહેર, ધાર્મિક અને સખાવતી ટ્રસ્ટના વહીવટ માટે વધુ સારી જોગવાઈઓ કરવાનું અને તેનું નિયમન કરવાનું છે. તેમાં, તેના કાર્યક્ષેત્રમાં, માત્ર ધાર્મિક જ નહીં પરંતુ સંપૂર્ણ રીતે સખાવતી હેતુઓ માટે પણ બનાવેલ તમામ જાહેર ટ્રસ્ટનો સમાવેશ થાય છે અને તે રાજ્યના તમામ વર્ગો અને સંપ્રદાયોના લોકો સુધી વિસ્તરે છે. પબ્લિક ટ્રસ્ટની દેખરેખ અને વહીવટની સત્તા, અધિનિયમ હેઠળ, ચેરિટી કમિશનરમાં નિહિત છે, જેમની નિમણૂક પ્રકરણ II માં દર્શાવેલ રીતે રાજ્ય સરકાર દ્વારા કરવાની હોય છે. રાજ્ય સરકાર તે યોગ્ય માને તેટલી સંખ્યામાં ડેપ્યુટી અને આસિસ્ટન્ટ ચેરિટી કમિશનરની પણ નિમણૂક કરી શકે છે અને આ અધિકારીઓને ચોક્કસ પ્રદેશો અથવા ચોક્કસ ટ્રસ્ટ અથવા ટ્રસ્ટના વર્ગોનો હવાલો સોંપવામાં આવશે જે જરૂરી માનવામાં આવે. કલમ ૯, જેની સાથે અધિનિયમનું પ્રકરણ III શરૂ થાય છે, 'સખાવતી હેતુઓ' શું છે તે વ્યાખ્યાયિત કરે છે, અને કલમ ૧૦ અને ૧૧ નિર્ધારિત કરે છે કે પબ્લિક ટ્રસ્ટ અનિશ્ચિતતાના આધારે રદબાતલ રહેશે નહીં, ન તો તે ધાર્મિક અને સખાવતી હેતુ સુધી નિષ્ફળ

જશે, ભલે તેમાં સમાવિષ્ટ બિન–સખાવતી અથવા બિન–ધાર્મિક હેતુ અમલમાં મૂકી શકાતો ન હોય. પ્રકરણ IV પબ્લિક ટ્રસ્ટની નોંધણીની જોગવાઈ કરે છે. કલમ ૧૮ દરેક પબ્લિક ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટી, જેને આ કાયદો લાગુ પડે છે, તેના માટે ટ્રસ્ટની નોંધણી માટે અરજી કરવાનું ફરજિયાત બનાવે છે, જેના તેઓ ટ્રસ્ટી છે. આ જોગવાઈનું પાલન કરવામાં ટ્રસ્ટી તરફથી કોઈ ચૂક થાય તો, તેને કાયદાની અદાલતમાં આવા ટ્રસ્ટ વતી કોઈ અધિકાર લાગુ કરવા દાવો દાખલ કરવાથી કાયદાની કલમ ૩૧ હેઠળ પ્રતિબંધિત કરવામાં આવે છે. પ્રકરણ V હિસાબ અને ઓડિટ સાથે સંબંધિત છે. કલમ ૩૨ દરેક પબ્લિક ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટી પર, જેની કાયદા હેઠળ નોંધણી કરવામાં આવી હોય, નિયમિત હિસાબ રાખવાની ફરજ લાદે છે. કલમ ૩૩ મુજબ, આ હિસાબોનું વાર્ષિક ઓડિટ નિર્ધારિત કરવામાં આવે તે રીતે કરવાનું હોય છે.

કલમ ૩૪ મુજબ ઓડિટરની ફરજ છે કે તે બેલેન્સ–શીટ તૈયાર કરે અને હિસાબમાં જોવા મળતી તમામ અનિયમિતતાઓની જાણ કરે. કલમ ૩૫ એ નિર્ધારિત કરે છે કે ટ્રસ્ટના નાણાંનું રોકાણ કેવી રીતે કરવું જોઈએ, અને કલમ ૩૬ ચેરિટી કમિશનરની પૂર્વ મંજૂરી વિના, નિર્દિષ્ટ સમયગાળા માટે લીઝ સિવાય, સ્થાવર ટ્રસ્ટ મિલકતને વેચવા પર પ્રતિબંધ મૂકે છે. કલમ ૩૭ ચેરિટી કમિશનર અને તેમના ગૌણ અધિકારીઓને પબ્લિક ટ્રસ્ટની કોઈપણ મિલકતમાં પ્રવેશવા અને નિરીક્ષણ કરવા અથવા પ્રવેશ કરાવવા અને નિરીક્ષણ કરાવવા માટે અધિકૃત કરે છે. કલમમાં એક જોગવાઈ ઉમેરવામાં આવી છે જેમાં એવું નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યું છે કે આવી કોઈપણ મિલકતમાં પ્રવેશ કરતી વખતે,

પ્રવેશ કરનાર અધિકારીઓ ટ્રસ્ટીને વાજબી નોટિસ આપશે અને ટ્રસ્ટની ધાર્મિક પ્રથાઓ અને રિવાજોનું યોગ્ય ધ્યાન રાખશે. ચેરિટી કમિશનરની અન્ય સત્તાઓ અને કાર્યોમાં, જે પ્રકરણ VII માં વિગતવાર છે, કલમ ૯૬ ચેરિટી કમિશનરને સક્ષમ અધિકારક્ષેત્રની કોર્ટ દ્વારા અથવા ટ્રસ્ટના સ્થાપક દ્વારા પબ્લિક ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટી તરીકે કાર્ય કરવા માટે નિમણૂક કરવા સક્ષમ બનાવે છે. કલમ ૯૭ નવા ટ્રસ્ટી અથવા ટ્રસ્ટીઓની નિમણૂક કરવાની કોર્ટની સત્તાઓ સાથે સંબંધિત છે અને આ કલમના ખંડ (૩) હેઠળ, કોર્ટ, પૂછપરછ કર્યા પછી, ખાલી જગ્યા ભરવા માટે ચેરિટી કમિશનર અથવા અન્ય કોઈપણ વ્યક્તિને ટ્રસ્ટી તરીકે નિયુક્ત કરી શકે છે. કલમ ૯૮ એવા કેસોમાં વહીવટી શુલ્ક વસૂલવાની જોગવાઈ કરે છે જ્યાં ચેરિટી કમિશનરને ટ્રસ્ટી તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા હોય. કલમ ૫૦ સિવિલ પ્રોસિજર કોડની કલમ ૯૨ નો વિકલ્પ હોવાનું જણાય છે અને પબ્લિક ટ્રસ્ટ અંગેના દાવાઓના સંબંધમાં લગભગ સમાન પ્રકારની જોગવાઈઓ ધરાવે છે. આવા દાવામાં જે રાહતોનો દાવો કરી શકાય છે તેમાંથી એક એ છે કે ટ્રસ્ટની મિલકત અથવા તેમાં રહેલા હિતનો કેટલો હિસ્સો ટ્રસ્ટના કોઈપણ ચોક્કસ હેતુ માટે ફાળવવામાં આવશે તે અંગેની ઘોષણા કરવી. કલમ ૫૫ ધાર્મિક અને સખાવતી ટ્રસ્ટના વહીવટના સંબંધમાં સાય પ્રેસ (cy pres) નો નિયમ સ્થાપિત કરવાનો હેતુ ધરાવે છે; પરંતુ તે ઇંગ્લેન્ડની ચાન્સેરી કોર્ટ (Chancery Courts) દ્વારા નિર્ધારિત સિદ્ધાંતો અથવા આ દેશના ન્યાયિક ઉચ્ચારણો દ્વારા માન્ય સિદ્ધાંતો કરતા વધુ આગળ તે સિદ્ધાંતને વિસ્તૃત કરે છે. કલમ ૫૬ સાય પ્રેસ સિદ્ધાંતના ઉપયોગના સંબંધમાં અદાલતોની સત્તાઓ સાથે

સંબંધિત છે. કલમ ૫૭ 'પબ્લિક ટ્રસ્ટ એડમિનિસ્ટ્રેશન ફંડ' નામના ભંડોળની સ્થાપના માટે જોગવાઈ કરે છે જે ચેરિટી કમિશનરમાં નિહિત રહેશે અને ખંડ (૨) નિર્ધારિત કરે છે કે કઈ રકમો આ ભંડોળમાં જમા કરવામાં આવશે. કલમ ૫૮ દરેક પબ્લિક ટ્રસ્ટ માટે નિયત સમય અને રીતે આ ભંડોળમાં ફાળો ચૂકવવાનું ફરજિયાત બનાવે છે. આ વિષય પર સરકાર દ્વારા નિર્ધારિત નિયમો હેઠળ, દરેક પબ્લિક ટ્રસ્ટની કુલ વાર્ષિક આવક પર દર વર્ષે ૨ ટકાના દરે ફાળો નક્કી કરવામાં આવ્યો છે. આ ફાળો ચૂકવવામાં નિષ્ફળતાથી ટ્રસ્ટી અધિનિયમની કલમ ૬૬ માં પૂરી પાડવામાં આવેલ દંડને પાત્ર બનશે. કલમ ૬૦ પ્રદાન કરે છે કે પબ્લિક ટ્રસ્ટ એડમિનિસ્ટ્રેશન ફંડ, અધિનિયમની જોગવાઈઓને આધીન અને રાજ્ય સરકારના સામાન્ય અને વિશેષ આદેશોને આધીન, પબ્લિક ટ્રસ્ટના નિયમનને આકસ્મિક ખર્ચાઓની ચુકવણી માટે અને સામાન્ય રીતે કાયદાની જોગવાઈઓને અમલમાં મૂકવા માટે લાગુ થશે. કલમ ૬૨ થી ૬૬, જે સદર અધિનિયમના પ્રકરણ IX માં સમાવિષ્ટ છે, એસેસર્સની (assessors) નિમણૂક અને લાયકાતો સાથે સંબંધિત છે. એસેસર્સનું કાર્ય ચેરિટી કમિશનર અથવા તેમના ગૌણ અધિકારીઓને પૂછપરછ કરવાની બાબતમાં મદદ અને સલાહ આપવાનું છે જે કાયદાની જોગવાઈઓ હેઠળ જરૂરી હોઈ શકે છે. પ્રકરણ X કાયદાની કોઈપણ જોગવાઈઓનું ઉલ્લંઘન કરવાના કિસ્સામાં ટ્રસ્ટીઓ પર જે દંડ લાદવામાં આવશે તે નિર્ધારિત કરે છે. પ્રકરણ XI અદાલતોના અધિકારક્ષેત્ર અને અપીલના અધિકારોના સંબંધમાં પ્રક્રિયાગત બાબતો સાથે સંબંધિત છે, અને બારમા અથવા છેલ્લા પ્રકરણમાં કેટલીક પરચુરણ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.

ટૂંકમાં, આ કાયદાની જોગવાઈઓ છે જે આપણા વર્તમાન હેતુ માટે મહત્વપૂર્ણ છે.

અપીલોના સમર્થનમાં હાજર રહેલા વિદ્વાન વકીલો દ્વારા ઉઠાવવામા આવેલી દલીલોને બે શીર્ષકો હેઠળ વિચારી શકાય છે. પ્રથમ સ્થાને, અધિનિયમની કેટલીક જોગવાઈઓને એ આધાર પર અમાન્ય તરીકે પડકારવામાં આવી છે કે તેઓ ધર્મની સ્વતંત્રતા અને દરેક કિસ્સામાં અપીલકર્તાઓ દ્વારા રજૂ કરાયેલ ધાર્મિક સંપ્રદાયો અથવા પંથોના અધિકાર સાથે સંઘર્ષ કરે છે, જેમને બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૫ અને ૨૬ હેઠળ ધર્મની બાબતોમાં તેમના પોતાના કામકાજનું સંચાલન કરવાની બાંયધરી આપવામાં આવી છે. કાયદાની જે કલમોની માન્યતા આ આધાર પર પડકારવામાં આવી છે તે કલમ ૧૮, ૩૧ થી ૩૭, ૪૪, ૪૭, ૪૮, ૫૦, ખંડો (e) અને (g), ૫૫, ૫૮ અને ૬૬ છે. અપીલકર્તાઓની દલીલનું બીજું શીર્ષક કાયદાની કલમ ૫૭ અને ૫૮ માં નિર્ધારિત ફાળાના વસૂલાત સાથે સંબંધિત છે અને દલીલ એ છે કે આ મૂળભૂત રીતે કર વસૂલાત હોવાથી, આવી જોગવાઈ ઘડવી રાજ્ય વિધાનસભાની યોગ્યતાની બહાર હતી.

દલીલના પ્રથમ વિભાગના સંદર્ભમાં, બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૫ અને ૨૬ હેઠળ બાંયધરી આપવામાં આવેલ મૂળભૂત અધિકારોના માપદંડ અને હદને લગતી અમારી સમક્ષ ઘણી દલીલ કરવામાં આવી છે. શરૂઆતમાં જ આ પ્રશ્ન પર ધ્યાન આપવું જરૂરી રહેશે, કારણ કે બંધારણના બે અનુચ્છેદોમાં સમાવિષ્ટ મૂળભૂત અધિકારોના અવકાશ અને મર્યાદાની સ્પષ્ટ સમજ વિના, કાયદાની

કોઈપણ જોગવાઈ દ્વારા આ અધિકારોનું ઉલ્લંઘન થયું છે કે કેમ તે નક્કી કરવું શક્ય નથી. આ જ સમાન પ્રશ્ન ૧૯૫૩ ની સિવિલ અપીલ નં. ૩૮ (ધ કમિશનર, હિન્દુ રિલીજિયસ એન્ડોમેન્ટ્સ, મદ્રાસ વિ. શ્રી લક્ષ્મીન્દ્ર તીર્થ સ્વામીઅર(૧)) માં આ કોર્ટ સમક્ષ વિચારણા માટે આવ્યો હતો અને તે કેસમાં અમારા ચુકાદામાં તેની વિગતવાર ચર્ચા કરવામાં આવી હતી. આ કોર્ટે ઉપર જણાવેલ ચુકાદામાં જે મુખ્ય સિદ્ધાંતો સ્થાપિત કર્યા છે તેનો સંક્ષિપ્તમાં સંદર્ભ લેવો આપણા વર્તમાન હેતુ માટે પૂરતો રહેશે.

બંધારણનો અનુચ્છેદ ૨૫ દરેક વ્યક્તિને અને માત્ર ભારતના નાગરિકોને જ નહીં પરંતુ અંતરાત્માની સ્વતંત્રતા અને મુક્તપણે ધર્મ પાળવા, આચરણ કરવા અને ફેલાવવાના અધિકારની બાંયધરી આપે છે. આ દરેક કિસ્સામાં જાહેર વ્યવસ્થા, આરોગ્ય અને નૈતિકતાને આધીન છે. અનુચ્છેદના ખંડ (૨) દ્વારા આ અધિકાર પર વધુ અપવાદો દાખલ કરવામાં આવ્યા છે. ખંડ (૨) નો પેટા–ખંડ (a) કોઈપણ આર્થિક, નાણાકીય, રાજકીય અથવા અન્ય બિનસાંપ્રદાયિક (secular) પ્રવૃત્તિ જે ધાર્મિક પ્રથા સાથે સંકળાયેલ હોઈ શકે છે તેનું નિયમન અથવા પ્રતિબંધિત કરતા કાયદા બનાવવાની રાજ્યની સત્તાને બચાવે છે; અને પેટા–ખંડ (b) સામાજિક સુધારણા અને સામાજિક કલ્યાણ પ્રદાન કરતા કાયદા બનાવવાની રાજ્યની સત્તાને અનામત રાખે છે ભલે તેઓ ધાર્મિક પ્રથાઓમાં દખલ કરતા હોય. આમ, આ અનુચ્છેદ લાદે છે તે પ્રતિબંધોને આધીન, આપણા બંધારણ હેઠળ દરેક વ્યક્તિને માત્ર એવી ધાર્મિક માન્યતા રાખવાનો મૂળભૂત અધિકાર નથી કે જેને તેના ચુકાદા અથવા અંતરાત્મા દ્વારા મંજૂર કરવામાં આવે,

પરંતુ તેની માન્યતા અને વિચારોને એવા ખુલ્લા કાર્યોમાં પ્રદર્શિત કરવાનો પણ અધિકાર છે જે તેના ધર્મ દ્વારા ફરજિયાત અથવા માન્ય હોય અને વધુમાં અન્ય લોકોના જ્ઞાનવર્ધન માટે તેના ધાર્મિક વિચારોનો પ્રચાર કરવાનો પણ અધિકાર છે. તે પણ બિનમહત્વપૂર્ણ છે કે શું પ્રચાર વ્યક્તિ દ્વારા તેની વ્યક્તિગત ક્ષમતામાં અથવા કોઈપણ ચર્ચ અથવા સંસ્થા વતી કરવામાં આવે છે. ધર્મનો મુક્ત અભ્યાસ જેનો અર્થ ધાર્મિક માન્યતાને અનુસરીને બાહ્ય કાર્યો કરવા એવો થાય છે, તે ઉપર જણાવ્યા મુજબ, વ્યવસ્થા, જાહેર આરોગ્ય અને લોકોની નૈતિકતાને સુરક્ષિત કરવા લાદવામાં આવેલા રાજ્યના નિયમનને આધીન છે. અનુચ્છેદ ૨૫ ના ખંડ (૨) નો પેટા–ખંડ (a) ધાર્મિક પ્રથાઓના રાજ્ય નિયમનનું ચિંતન કરતું નથી જે સુરક્ષિત છે સિવાય કે તે જાહેર આરોગ્ય અથવા નૈતિકતાની વિરુદ્ધ ચાલતા હોય પરંતુ પ્રવૃત્તિઓ જે ખરેખર આર્થિક, વ્યાપારી અથવા રાજકીય પાત્ર ધરાવે છે ભલે તેઓ ધાર્મિક પ્રથાઓ સાથે સંકળાયેલા હોય.

જ્યાં સુધી અનુચ્છેદ ૨૬ નો સંબંધ છે, તે ધાર્મિક સ્વતંત્રતાના વિષયના એક ચોક્કસ પાસા સાથે કામ કરે છે. આ અનુચ્છેદ હેઠળ, કોઈપણ ધાર્મિક સંપ્રદાય અથવા તેના એક વર્ગને ધાર્મિક અને સખાવતી હેતુઓ માટે સંસ્થાઓ સ્થાપિત કરવાનો અને જાળવવાનો અને ધર્મની બાબતોમાં તમામ બાબતોનું પોતાની રીતે સંચાલન કરવાનો બાંયધરીકૃત અધિકાર છે. આવા સંપ્રદાય અથવા તેના એક વર્ગને જંગમ અને સ્થાવર સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો અને તેની માલિકી ધરાવવાનો અને કાયદા અનુસાર આવી સંપત્તિનો વહીવટ કરવાનો પણ અધિકાર

આપવામાં આવ્યો છે. અનુચ્છેદ ૨૬ ના બે ખંડો (b) અને (d) ની ભાષા તરત જ બંને વચ્ચેનો તફાવત દર્શાવશે. ધર્મની બાબતોની બાબતમાં, ધાર્મિક સંસ્થાને આપવામાં આવેલ સંચાલનનો અધિકાર એક બાંયધરીકૃત મૂળભૂત અધિકાર છે જે કોઈ પણ કાયદો છીનવી શકતો નથી. બીજી બાજુ, મિલકતના વહીવટના સંદર્ભમાં, જેની માલિકી અને સંપાદન કરવાનો ધાર્મિક સંપ્રદાય હકદાર છે, તેને નિઃશંકપણે આવી મિલકતનો વહીવટ કરવાનો અધિકાર છે પરંતુ માત્ર કાયદા અનુસાર. આનો અર્થ એ છે કે રાજ્ય માન્ય રીતે ઘડવામાં આવેલા કાયદાઓ દ્વારા ટ્રસ્ટની મિલકતોના વહીવટનું નિયમન કરી શકે છે; પરંતુ અહીં ફરીથી યાદ રાખવું જોઈએ કે અનુચ્છેદ ૨૬(d) હેઠળ, ધાર્મિક સંપ્રદાયને જ તેની મિલકતનો વહીવટ કરવાનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો છે જે રાજ્ય માન્ય રીતે લાદી શકે છે તેવા કોઈપણ કાયદા અનુસાર છે. એવો કાયદો, જે ધાર્મિક સંપ્રદાય પાસેથી વહીવટનો અધિકાર સંપૂર્ણપણે છીનવી લે છે અને તેને અન્ય કોઈ અથવા બિનસાંપ્રદાયિક સત્તામાં નિહિત કરે છે, તે બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૬(d) દ્વારા બાંયધરી આપવામાં આવેલ અધિકારના ઉલ્લંઘન સમાન હશે.

વિચારણા માટેનો મુખ્ય મુદ્દો, તેથી, એ છે કે ધર્મની બાબતો શું છે અને શું નથી તેની વચ્ચે ક્યાં રેખા દોરવી જોઈએ? આપણા બંધારણ–નિર્માતાઓએ 'ધર્મ' શું છે તે વ્યાખ્યાયિત કરવાનો કોઈ પ્રયાસ કર્યો નથી અને 'ધર્મ' શબ્દની વ્યાપક વ્યાખ્યા તૈયાર કરવી ચોક્કસપણે શક્ય નથી જે વ્યક્તિઓના તમામ વર્ગોને લાગુ પડી શકે. ઉપર જણાવેલ મદ્રાસ કેસમાં દર્શાવ્યા મુજબ, ડેવિસ વિ. બિસન(૧) ના અમેરિકન કેસમાં ફિલ્ડ્સ જે. દ્વારા આપવામાં આવેલ 'ધર્મ' ની

વ્યાખ્યા, અમને પર્યાપ્ત અથવા ચોક્કસ જણાતી નથી. ઉપર જણાવેલા કેસમાં વિદ્વાન ન્યાયાધીશે આ રીતે અવલોકન કર્યું છે કે, "'ધર્મ' શબ્દનો સંદર્ભ વ્યક્તિના તેના સર્જનહાર સાથેના સંબંધો વિશેના તેના મંતવ્યો અને તેઓ જે આદરની ફરજો લાદે છે તે છે તેના અસ્તિત્વ અને પાત્ર માટે અને તેની ઈચ્છા પ્રત્યેની આજ્ઞાકારીતા. તે ઘણીવાર કોઈ ચોક્કસ સંપ્રદાયની ઉપાસના અથવા પૂજાના સ્વરૂપ સાથે ગૂંચવણમાં મૂકાય છે, પરંતુ તે પછીના કરતા અલગ પાડી શકાય છે".

એ નોંધવું જોઈએ કે 'ધર્મ' આવશ્યકપણે આસ્તિક (theistic) નથી અને વાસ્તવમાં ભારતમાં બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મ જેવા જાણીતા ધર્મો છે જેઓ ભગવાન અથવા કોઈપણ બુદ્ધિશાળી પ્રથમ કારણના અસ્તિત્વમાં માનતા નથી. ધર્મનો આધાર નિઃશંકપણે એવી માન્યતાઓ અને સિદ્ધાંતોની વ્યવસ્થામાં હોય છે કે જેને તે ધર્મ પાળનારા લોકો દ્વારા તેમના આધ્યાત્મિક કલ્યાણ માટે અનુકૂળ માનવામાં આવે છે, પરંતુ એવું કહેવું યોગ્ય નહીં હોય, જેમ કે બોમ્બે હાઇકોર્ટના એક વિદ્વાન ન્યાયાધીશ દ્વારા સૂચવવામાં આવ્યું હોવાનું જણાય છે, કે ધર્મની બાબતો માત્ર ધાર્મિક શ્રદ્ધા અને ધાર્મિક માન્યતાની બાબતો સિવાય બીજું કંઈ નથી. ધર્મ એ માત્ર કોઈ અભિપ્રાય, સિદ્ધાંત અથવા માન્યતા નથી. તેની બાહ્ય અભિવ્યક્તિ કૃત્યોમાં પણ થાય છે. આ સંદર્ભમાં આપણે એડિલેડ કંપની વિ. ધ કોમનવેલ્થ(૨) ના કેસમાં ઓસ્ટ્રેલિયાની હાઇકોર્ટના લેથમ સી.જે.ના અવલોકનો ટાંકી શકીએ છીએ, જ્યાં ઓસ્ટ્રેલિયન બંધારણની કલમ ૧૧૬ દ્વારા ધાર્મિક સ્વતંત્રતાને આપવામાં આવેલ રક્ષણની હદ વિચારણા માટે

આવી હતી.

"ધાર્મિક સ્વતંત્રતાના વિષય પરની ચર્ચાઓમાં ક્યારેક એવું સૂચવવામાં આવે છે કે, જોકે નાગરિક સરકારે ધાર્મિક મંતવ્યોમાં દખલ ન કરવી જોઈએ, તેમ છતાં તે ધાર્મિક માન્યતાને અનુસરીને કરવામાં આવેલા કોઈપણ કૃત્યો સાથે ધાર્મિક સ્વતંત્રતાના સિદ્ધાંતનું ઉલ્લંઘન કર્યા વિના તેને યોગ્ય લાગે તેમ વ્યવહાર કરી શકે છે. કલમ ૧૧૬ ના અર્થઘટન માટે આ ભેદ જાળવવો મને મુશ્કેલ લાગે છે. આ કલમ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ધર્મના આચરણનો સંદર્ભ આપે છે, અને તેથી તેનો હેતુ ધર્મના આચરણમાં કરવામાં આવતા કાર્યોને કોઈપણ કોમનવેલ્થ કાયદાઓની કામગીરીથી બચાવવાનો છે. આમ આ કલમ અભિપ્રાયની સ્વતંત્રતાના રક્ષણ કરતા ઘણી આગળ વધે છે. તે ધર્મના ભાગ રૂપે ધાર્મિક માન્યતાને અનુસરીને કરવામાં આવતા કાર્યોનું પણ રક્ષણ કરે છે."

અમારા મતે, જેમ કે આપણે મદ્રાસ કેસમાં પહેલેથી જ કહ્યું છે, આ અવલોકનો આપણા બંધારણમાં સમાવિષ્ટ ધાર્મિક સ્વતંત્રતા અંગેની જોગવાઈને પૂર્ણપણે લાગુ પડે છે.

ધાર્મિક પ્રથાઓ અથવા ધાર્મિક માન્યતાને અનુસરીને કાર્યો કરવા એ ધર્મનો એટલો જ ભાગ છે જેટલો કોઈ ચોક્કસ સિદ્ધાંતોમાં શ્રદ્ધા અથવા માન્યતા. આમ જો જૈન અથવા પારસી ધર્મના સિદ્ધાંતો એવું નિર્ધારિત કરે છે કે અમુક સંસ્કારો અને વિધિઓ અમુક સમયે અને ચોક્કસ રીતે કરવામાં આવશે, તો એવું કહી શકાય નહીં કે આ વ્યાપારી અથવા આર્થિક પ્રકૃતિની બિનસાંપ્રદાયિક

પ્રવૃત્તિઓ છે માત્ર એટલા માટે કે તેમાં નાણાં ખર્ચવામાં આવે છે અથવા પાદરીઓની રોજગારી અથવા બજારમાં વેચાણ યોગ્ય ચીજવસ્તુઓનો ઉપયોગ થાય છે. કોઈ પણ બહારની સત્તાને એ કહેવાનો અધિકાર નથી કે આ ધર્મના આવશ્યક ભાગો નથી અને રાજ્યની બિનસાંપ્રદાયિક સત્તા માટે ટ્રસ્ટ એસ્ટેટનું સંચાલન કરવાના બહાને કોઈપણ રીતે તેમને પ્રતિબંધિત કરવાનું ખુલ્લું નથી. અલબત્ત, આ ધાર્મિક વિધિઓના સંબંધમાં થનાર ખર્ચનું પ્રમાણ ધાર્મિક સંસ્થાઓની સંપત્તિના સંચાલનની બાબત હોઈ શકે છે અને છે; અને જો આ બાબતો પરના ખર્ચથી ટ્રસ્ટની મિલકત ખાલી થવાની સંભાવના હોય અથવા સંસ્થાની સ્થિરતાને અસર થવાની સંભાવના હોય, તો કાયદો પ્રદાન કરે છે તે મુજબ રાજ્ય એજન્સીઓ દ્વારા યોગ્ય નિયંત્રણ ચોક્કસપણે લાગુ કરી શકાય છે. અમે આ સંબંધમાં જમશેદજી વિ. સૂનાબાઈ(૧) ના કેસમાં દાવર જે.ના અવલોકનનો સંદર્ભ આપી શકીએ છીએ, અને જોકે તે એવા કેસમાં કરવામાં આવ્યા હતા જ્યાં પ્રશ્ન એ હતો કે શું પારસી ધર્મ દ્વારા મંજૂર કરાયેલ મુક્તાદ બાજ (Muktad baj), વ્યેઝાશની (Vyezashni), વગેરે જેવી વિધિઓની કાયમી ઉજવણીના હેતુ માટે પારસી વસિયતકર્તા (testator) દ્વારા મિલકતની વસિયત માન્ય સખાવતી ભેટો હતી, અમે વિચારીએ છીએ કે, અમારા વર્તમાન હેતુ માટે અવલોકનો એકદમ યોગ્ય છે. "જો આ સમુદાયની માન્યતા છે" એમ વિદ્વાન ન્યાયાધીશે અવલોકન કર્યું, "અને તે નિર્વિવાદપણે પારસી સમુદાયની માન્યતા હોવાનું સાબિત થયું છે, તો એક બિનસાંપ્રદાયિક ન્યાયાધીશ તે માન્યતા સ્વીકારવા બંધાયેલો છે તે તેના પર નિર્ભર નથી કે તે તે માન્યતા પર

ચુકાદો આપે, તેને દાતાના અંતરાત્મામાં દખલ કરવાનો કોઈ અધિકાર નથી જે તે પોતાના ધર્મની પ્રગતિ અને પોતાના સમુદાય અથવા માનવજાતના કલ્યાણ માટે માને છે તેની તરફેણમાં ભેટ આપે છે". અમારા મતે, આ અવલોકનો આપણા બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૬(b) દ્વારા આપવામાં આવતા રક્ષણના માપદંડનો સંકેત આપે છે.

ધર્મની બાબતો અને ધાર્મિક મિલકતોના બિનસાંપ્રદાયિક વહીવટની બાબતો વચ્ચેનો તફાવત, અમુક સમયે, બહુ નાનો લાગી શકે છે. પરંતુ શંકાના કિસ્સામાં, મુખ્ય ન્યાયાધીશ લેથમે ઉપર ઉલ્લેખિત કેસ(૨) માં ધ્યાન દોર્યું છે તેમ, કોર્ટે સામાન્ય સમજણનો દૃષ્ટિકોણ અપનાવવો જોઈએ અને વ્યવહારિક આવશ્યકતાના વિચારો દ્વારા પ્રેરિત થવું જોઈએ. આ સિદ્ધાંતોના પ્રકાશમાં જ અમે બોમ્બે પબ્લિક ટ્રસ્ટ્સ એક્ટની વિવિધ જોગવાઈઓની તપાસ કરવા આગળ વધીશું, જેની માન્યતા અપીલકર્તાઓ વતી પડકારવામાં આવી છે.

અમે સૌ પ્રથમ કાયદાની તે જોગવાઈઓ તરફ વળીશું જે ટ્રસ્ટની નોંધણીથી સંબંધિત છે. કલમ ૧૮ હેઠળ, દરેક જાહેર, ધાર્મિક અથવા સખાવતી ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટી માટે તેની નોંધણી કરાવવી ફરજિયાત છે. અધિનિયમની કલમ ૬૬ ટ્રસ્ટી માટે આ જોગવાઈનું પાલન ન કરવાને ગુનો બનાવે છે અને આવા ગુના માટે સજા નક્કી કરે છે. કલમ ૩૧ એવી જોગવાઈ કરીને વધુ ફરજ પાડે છે કે જ્યાં સુધી ટ્રસ્ટ નોંધાયેલ ન હોય ત્યાં સુધી પબ્લિક ટ્રસ્ટ વતી કાયદાની કોઈપણ અદાલતમાં તેના અધિકાર લાગુ કરવા માટે કોઈ દાવો દાખલ કરી શકાશે નહીં. ટ્રસ્ટની નોંધણી માટે સરકાર દ્વારા બનાવવામાં આવેલા નિયમો દ્વારા ૩. ૨૫ ની

ફીની ફરજિયાત ચુકવણી પણ નિર્ધારિત કરવામાં આવી છે. નોંધણીની જોગવાઈઓ નિઃશંકપણે ટ્રસ્ટની મિલકતોની યોગ્ય દેખરેખ અને તેના પર યોગ્ય નિયંત્રણના ઉપયોગને સુનિશ્ચિત કરવાના હેતુથી કરવામાં આવી છે. આ બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૬(d) દ્વારા વિચાર્યા મુજબ ટ્રસ્ટ મિલકતના વહીવટને લગતી બાબતો છે અને તેને કલ્પનાના કોઈપણ ખેંચાણ દ્વારા ધાર્મિક સંસ્થાઓના ધાર્મિક બાબતોનું સંચાલન કરવાના અધિકારોમાં દખલ કરવાના પ્રયાસ તરીકે ગણી શકાય નહીં. કલમ ૧૮ હેઠળ વસૂલવાપાત્ર ફી કલમ ૫૭ હેઠળ રચાયેલા પબ્લિક ટ્રસ્ટ એડમિનિસ્ટ્રેશન ફંડમાં જમા કરવામાં આવે છે અને તેનો ખર્ચ પબ્લિક ટ્રસ્ટના નિયમનમાં થયેલા ખર્ચને પહોંચી વળવા અને કાયદાની જોગવાઈઓને અમલમાં મૂકવા માટે કરવામાં આવે છે. પૂરી પાડવામાં આવેલ સજાઓ માત્ર પરિણામલક્ષી (consequential) જોગવાઈઓ છે અને તેમાં કોઈ મૂળભૂત અધિકારનો ભંગ સામેલ નથી.

અપીલકર્તાઓ માટેના વિદ્વાન વકીલ દ્વારા એવી દલીલ કરવામાં આવી છે કે જૈન ધર્મના સિદ્ધાંતો અનુસાર મંદિરની મિલકત અને તેની આવક માત્ર એક જ હેતુ માટે અસ્તિત્વ ધરાવે છે, એટલે કે, ધાર્મિક હેતુ માટે, અને જૈન ગ્રંથોમાં જેને પવિત્ર માનવામાં આવે છે તે સિવાયના હેતુઓ માટે નાણાં ખર્ચવાનો નિર્દેશ એ ધર્મની સ્વતંત્રતામાં દખલગીરી સમાન ગણાશે. આ દલીલ અમને યોગ્ય જણાતી નથી. આ ખર્ચાઓ ટ્રસ્ટ એસ્ટેટના યોગ્ય સંચાલન અને વહીવટ માટે આકસ્મિક છે જેમ કે મ્યુનિસિપલ રેટ્સ અને ટેક્સની ચુકવણી વગેરે, અને તેને કોઈપણ ધર્મ દ્વારા નિર્ધારિત સિવાયના હેતુઓ માટે ટ્રસ્ટની મિલકતને વાળવા સમાન ન ગણી

શકાય.

કલમોનું બીજું જૂથ કે જેના પર વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યો છે તેમાં ૩૨ થી ૩૭ કલમોનો સમાવેશ થાય છે. કલમ ૩૨ પબ્લિક ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીને ચેરિટી કમિશનર દ્વારા નિર્ધારિત કરવામાં આવે તેવા ફોર્મેટમાં હિસાબ રાખવા ફરજ પાડે છે. કલમ ૩૩ આવા હિસાબોના ઓડિટ માટે જોગવાઈ કરે છે અને કલમ ૩૪ ઓડિટરની ફરજ બનાવે છે કે તે બેલેન્સ–શીટ તૈયાર કરે અને હિસાબમાં જોવા મળતી અનિયમિતતાઓ, જો કોઈ હોય તો, તેની જાણ કરે. આ ચોક્કસપણે ધર્મની બાબતો નથી અને આ જોગવાઈઓની માન્યતાના સંબંધમાં ઉઠાવવામાં આવેલો વાંધો એકદમ પાયાવિહોણો જણાય છે. કલમ ૩૫ ટ્રસ્ટના નાણાંના રોકાણ સાથે સંબંધિત છે. કાયદાનો આ એક સુસ્થાપિત સિદ્ધાંત છે કે ટ્રસ્ટની મિલકતોનો હવાલો સંભાળતા ટ્રસ્ટીઓએ તેમના હાથમાં રોકડ રકમ ન રાખવી જોઈએ જે તાત્કાલિક ખર્ચ માટે જરૂરી ન હોય; અને માન્ય સિક્યોરિટીઝની યાદી કે જેના પર ટ્રસ્ટના નાણાંનું રોકાણ કરી શકાય છે તે હંમેશા ટ્રસ્ટના વિષય પરના દરેક કાયદામાં નિર્ધારિત કરવામાં આવે છે. કાયદાની કલમ ૩૬ માં કંઈ ખોટું નથી. સ્થાવર મિલકતો તેમના સ્વભાવથી જ વેચી શકાતી નથી (inalienable) અને જોગવાઈ કે તેઓ ચેરિટી કમિશનરની પૂર્વ મંજૂરી સાથે જ અલગ કરી શકાય છે તે અમને સંપૂર્ણપણે હિતકારી જોગવાઈ લાગે છે.

કલમ ૩૭ પર એ આધાર પર વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યો છે કે કોઈપણ ધાર્મિક પરિસરમાં પ્રવેશવાનો અપ્રતિબંધિત અધિકાર તે ધર્મના અનુયાયીઓની ભાવનાઓને ઠેસ પહોંચાડી શકે છે; પરંતુ કલમમાં સ્પષ્ટપણે જોગવાઈ કરવામાં

આવી છે કે પ્રવેશ કરનાર અધિકારીઓ ટ્રસ્ટીઓને તેમના પ્રવેશના ઈરાદાની વાજબી નોટિસ આપશે અને ટ્રસ્ટની ધાર્મિક પ્રથા અને રિવાજોનું યોગ્ય ધ્યાન રાખશે. ત્યારબાદ અધિનિયમની કલમો ૪૪ અને ૪૭ સામે વાંધો લેવામાં આવ્યો છે. કલમ ૪૪ નિર્ધારિત કરે છે કે સક્ષમ અધિકારક્ષેત્રની કોર્ટ દ્વારા અથવા ટ્રસ્ટના સ્થાપક દ્વારા પબ્લિક ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટી તરીકે કાર્ય કરવા માટે ચેરિટી કમિશનરની નિમણૂક કરી શકાય છે. જો ટ્રસ્ટના સ્થાપક ચેરિટી કમિશનરને ટ્રસ્ટી તરીકે નિયુક્ત કરવાનું પસંદ કરે છે, તો આવી કાર્યવાહી સામે કોઈ વાંધો લઈ શકાતો નથી; પરંતુ જો અદાલત આવી નિમણૂક કરવા સક્ષમ હોય, તો આ કલમની જોગવાઈઓ જે સામાન્ય સ્વરૂપમાં છે તે અમને ગંભીર વાંધા માટે ખુલ્લી લાગે છે. જો આપણે ઉદાહરણ તરીકે મઠ જેવી ધાર્મિક સંસ્થાનો કિસ્સો લઈએ, જેના વડા તરીકે મઠાધિપતિ અથવા આધ્યાત્મિક ગુરુ હોય છે. મઠાધિપતિ કાયદાની જોગવાઈઓ અનુસાર ટ્રસ્ટી છે અને જો અદાલત ચેરિટી કમિશનરને મઠના વડા તરીકે નિયુક્ત કરવા સક્ષમ હોય, તો પરિણામ વિનાશક હોઈ શકે છે અને તે ધાર્મિક સંસ્થાઓને તેમની ધાર્મિક બાબતોના સંચાલનના સંબંધમાં બંધારણ હેઠળ મળતી બંધારણીય ગેરંટીનું ઘોર ઉલ્લંઘન સમાન હશે. આ ટ્રસ્ટ મિલકતના વહીવટને લગતી બિનસાંપ્રદાયિક બાબત બિલકુલ નથી. મઠનો ઉદ્દેશ્ય જ કોઈ ચોક્કસ સંપ્રદાય અથવા પંથના ધાર્મિક સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર કરવા અને તેને મજબૂત કરવા માટે ધાર્મિક શિક્ષકોની સક્ષમ લાઇન જાળવી રાખવાનો છે અને કારણ કે મઠાધિપતિ તેના આધ્યાત્મિક વડા તરીકે ન હોય તેવો કોઈ મઠ હોઈ શકે નહીં, તેથી વડા માટે ચેરિટી કમિશનરની અવેજીમાં સંસ્થાનો સંપૂર્ણ નાશ

થશે. કલમના ખંડ (૪) ની જોગવાઈ દ્વારા અનિષ્ટ વધુ વધે છે જે કહે છે કે ચેરિટી કમિશનર એકમાત્ર ટ્રસ્ટી હશે અને તેને અન્ય વ્યક્તિઓ સાથે ટ્રસ્ટી તરીકે નિયુક્ત કરવાનું કાયદેસર રહેશે નહીં. અમારા મતે, કલમ ૪૪ ની જોગવાઈ, મંદિરો અને મઠ જેવી ધાર્મિક સંસ્થાઓના સંબંધમાં કોઈપણ અપવાદ વિના કોર્ટ દ્વારા કોઈપણ પબ્લિક ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટી તરીકે ચેરિટી કમિશનરની નિમણૂક કરવાને લગતી ગેરબંધારણીય છે અને તેને રદબાતલ ઠેરવવી જોઈએ. આ જ વાંધો કલમ ૪૭ ના ખંડો (૩) થી (૬) ની જોગવાઈઓને પણ લાગુ પડશે. કલમ ૪૭(૧) માં ઉલ્લેખિત કોઈપણ કારણસર ખાલી પડેલી જગ્યા ભરવા માટે ટ્રસ્ટીની નિમણૂક કરવા કોર્ટને ચોક્કસપણે અધિકાર આપી શકાય છે, અને તે એકદમ હિતકારી સિદ્ધાંત છે કે નિમણૂક કરતી વખતે કોર્ટે કલમ ૪૭ ના ખંડ (૪) માં ઉલ્લેખિત બાબતોનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ; પરંતુ ખંડ (૩) ની જોગવાઈ તે હદ સુધી કે તે કોર્ટને ચેરિટી કમિશનરને ટ્રસ્ટી તરીકે નિયુક્ત કરવા માટે અધિકૃત કરે છે અને જે ખંડ (૫) ની જોગવાઈઓ અનુસાર એકમાત્ર ટ્રસ્ટી બનવાના છે–તે અમે હમણાં જ દર્શાવેલ પ્રકારની ધાર્મિક સંસ્થાઓના સંદર્ભમાં માન્ય ગણી શકાય નહીં. ચેરિટી કમિશનરને મંદિરના શેબાઈત અથવા મઠના વડા તરીકે કાર્ય કરવા દેવાથી ચોક્કસપણે આ સંસ્થાની ધાર્મિક બાબતોમાં દખલ થશે. તદનુસાર અમે ઠરાવીએ છીએ કે કલમ ૪૭ ના ખંડ (૩) થી (૬) ની જોગવાઈઓ એ હદ સુધી કે તે મંદિર અને મઠ જેવા ધાર્મિક ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટી તરીકે ચેરિટી કમિશનરની નિમણૂક સાથે સંબંધિત છે તે અમાન્ય છે. જો કલમ ૪૭ ની આ જોગવાઈઓ દૂર કરવામાં આવે, તો કલમ ૪૮ ની જોગવાઈઓ સામે કોઈ વાંધો લઈ શકાતો નથી.

આ કલમ તે સ્થિતિમાં ફક્ત એવા કિસ્સાઓ પૂરતી જ મર્યાદિત રહેશે જ્યાં ટ્રસ્ટના સ્થાપક દ્વારા ચેરિટી કમિશનરને પોતે ટ્રસ્ટી તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા હોય અને આ કલમ દ્વારા પ્રદાન કરવામાં આવેલા વહીવટી શુલ્ક ચોક્કસપણે ટ્રસ્ટ પર વસૂલવામાં આવી શકે છે.

હવે આપણે કલમ ૫૦ પર આવીએ છીએ અને તે કલમના ખંડો (e) અને (g) સામે અપવાદ લેવામાં આવ્યો છે. આ જોગવાઈઓ સામે કેવી રીતે વાંધો ઉઠાવી શકાય તે જોવું મુશ્કેલ છે. કલમ ૫૦, ઉપર જણાવ્યા મુજબ, સિવિલ પ્રોસિજર કોડની કલમ ૯૨ નો ખરેખર વિકલ્પ છે અને તે પબ્લિક ટ્રસ્ટના સંબંધમાં દાવાઓ સાથે સંબંધિત છે. કલમ ૫૦ નો ખંડ (e) સિવિલ પ્રોસિજર કોડની કલમ ૯૨ ના ખંડ (e) નું બરાબર પુનરુત્પાદન છે અને ખંડ (g) પણ સિવિલ પ્રોસિજર કોડની કલમ ૯૨ ના ખંડ (g) ની જોગવાઈનું નોંધપાત્ર રીતે પુનરુત્પાદન કરે છે. આ જોગવાઈઓને કારણે કોઈપણ મૂળભૂત અધિકારના ઉલ્લંઘનનો કોઈ પ્રશ્ન જ નથી.

અપીલકર્તાઓ માટેના વિદ્વાન વકીલ દ્વારા વાદગ્રસ્ત અધિનિયમની કલમ ૫૫ અને ૫૬ ની જોગવાઈઓ સામે વધુ ગંભીર વાંધો લેવામાં આવ્યો છે અને અમને લાગે છે કે વાંધાઓ મોટાભાગે યોગ્ય રીતે સ્થાપિત છે. આ કલમો ધાર્મિક અથવા સખાવતી પાત્રના પબ્લિક ટ્રસ્ટના વહીવટના સંબંધમાં સાય પ્રેસ સિદ્ધાંત કેવી રીતે લાગુ થવો જોઈએ તે નિર્ધારિત કરવાનો હેતુ ધરાવે છે. ઇંગ્લેન્ડની ઇક્વિટી કોર્ટ્સ (Equity Courts) દ્વારા વિકસિત સાય પ્રેસનો સિદ્ધાંત, ભૂતકાળમાં લાંબા સમયથી અમારી ભારતીય અદાલતો દ્વારા અપનાવવામાં

આવ્યો છે. કલમ ૫૫ અને ૫૬ ની જોગવાઈઓએ, જોકે, સિદ્ધાંતને તેની માન્ય મર્યાદાઓથી ઘણો આગળ વિસ્તૃત કર્યો છે અને વધુમાં એવા કેટલાક સિદ્ધાંતો દાખલ કર્યા છે જે સખાવતી ટ્રસ્ટના વહીવટ અંગેના સુસ્થાપિત કાયદાના નિયમોની વિરુદ્ધ ચાલે છે. જ્યારે સખાવતી ટ્રસ્ટ જે ચોક્કસ હેતુ માટે બનાવવામાં આવ્યું છે તે નિષ્ફળ જાય છે અથવા અમુક સંજોગોને કારણે ટ્રસ્ટને સંપૂર્ણ રીતે અથવા આંશિક રીતે અમલમાં મૂકી શકાતું નથી, અથવા જ્યારે સેટલર (settlor) દ્વારા ઉલ્લેખિત હેતુઓને પૂર્ણ કર્યા પછી સરપ્લસ (surplus) બાકી રહે છે, ત્યારે કોર્ટ, જ્યારે સેટલર દ્વારા વ્યક્ત કરાયેલ સામાન્ય સખાવતી ઈરાદો હોય, ત્યારે ટ્રસ્ટને નિષ્ફળ થવા દેશે નહીં પરંતુ તેને સાય પ્રેસ લાગુ કરશે, એટલે કે, ટ્રસ્ટના લેખકના ઈરાદાની શક્ય તેટલી નજીક કોઈક રીતે. આવા કિસ્સાઓમાં, તેમાં કોઈ વિવાદ ન હોઈ શકે કે કોર્ટ યોજના ઘડી શકે છે અને ટ્રસ્ટના નાણાં કયા ઉદ્દેશ્યો પર ખર્ચી શકાય તે અંગે યોગ્ય નિર્દેશો આપી શકે છે. જો કે, તે સુસ્થાપિત છે કે જ્યાં દાતાઓના ઈરાદાને અમલમાં મૂકી શકાય છે, ત્યાં કોર્ટને સેટલર દ્વારા વ્યક્ત કરાયેલા ઈરાદાઓમાંથી વિચલનને મંજૂરી આપવાનો કોઈ અધિકાર નથી અને કોર્ટ ટ્રસ્ટની મિલકત અથવા તેની આવકને અન્ય હેતુઓ માટે લાગુ કરવાની સત્તાનો ઉપયોગ કરી શકતી નથી, માત્ર એટલા માટે કે તે તેમને સેટલર દ્વારા નિર્દેશિત કરેલા હેતુઓ કરતા વધુ અનુકૂળ અથવા વધુ ફાયદાકારક માને છે(૧). પરંતુ આ બરાબર એ જ છે જે અધિનિયમની કલમ ૫૬ સાથે વાંચતા કલમ ૫૫(c) ની જોગવાઈ દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે. આ જોગવાઈઓ પબ્લિક ટ્રસ્ટની મિલકત અથવા તેની

આવકને દાતાઓ દ્વારા ઉદ્દેશિત હોય તે સિવાયના અન્ય ઉદ્દેશ્યો માટે વાળવાની મંજૂરી આપે છે જો ચેરિટી કમિશનરનો એવો અભિપ્રાય હોય, અને કોર્ટ તેના અભિપ્રાયની પુષ્ટિ કરે અને નિર્ણય લે કે, ટ્રસ્ટના લેખકના મૂળ ઈરાદાઓ અથવા જે ઉદ્દેશ્ય માટે ટ્રસ્ટ બનાવવામાં આવ્યું હતું તેને સંપૂર્ણપણે અથવા આંશિક રીતે અમલમાં મૂકવું સંપૂર્ણપણે અથવા આંશિક રીતે અનુકૂળ, વ્યવહારુ, ઈચ્છનીય અથવા જરૂરી નથી; અને કે પબ્લિક ટ્રસ્ટની મિલકત અથવા આવક અથવા તેનો કોઈપણ ભાગ અન્ય કોઈપણ સખાવતી અથવા ધાર્મિક ઉદ્દેશ્ય માટે લાગુ થવો જોઈએ. આ પ્રકારની જોગવાઈ વાજબી છે કે નહીં તે અમારી તપાસ સાથે સુસંગત નથી અને અમે ધારી શકીએ છીએ કે સખાવતી અને ધાર્મિક ટ્રસ્ટના વિષય પર કાયદો ઘડવા સક્ષમ ધારાસભા, કોઈપણ જોગવાઈ કરવા માટે સ્વતંત્ર છે જે વર્તમાન કાયદા સાથે સુસંગત ન હોઈ શકે; પરંતુ અમારી સમક્ષ પ્રશ્ન એ છે કે, શું આવી જોગવાઈ આપણા બંધારણ દ્વારા બાંયધરી આપવામાં આવેલ કોઈપણ મૂળભૂત અધિકાર પર આક્રમણ કરે છે, અને ધાર્મિક ટ્રસ્ટના કિસ્સામાં એવું ઠેરવવામાં અમને કોઈ સંકોચ નથી. ધાર્મિક સંપ્રદાય અથવા પંથને ધર્મની બાબતોમાં પોતાની બાબતોનું સંચાલન કરવાનો બંધારણ દ્વારા બાંયધરી આપવામાં આવેલ નિર્વિવાદ અધિકાર છે અને તેમાં ટ્રસ્ટની મિલકત અથવા તેની આવક ધાર્મિક હેતુઓ અને ટ્રસ્ટના સ્થાપક દ્વારા દર્શાવેલ અથવા કોઈ ચોક્કસ સંસ્થામાં પ્રાપ્ત થતા રિવાજ દ્વારા સ્થાપિત ઉદ્દેશ્યો માટે ખર્ચ કરવાનો અધિકાર સામેલ છે. ચેરિટી કમિશનર અથવા કોર્ટને અનુકૂળ અથવા યોગ્ય લાગતા હેતુઓ માટે ટ્રસ્ટની મિલકત અથવા ભંડોળને વાળવું, જોકે સ્થાપકના મૂળ ઉદ્દેશ્યો હજુ

પણ પાર પાડી શકાય છે, તે અમારા મતે તેમની ધાર્મિક બાબતોના સંચાલનના સંબંધમાં ધાર્મિક સંસ્થાઓની સ્વતંત્રતા પર ગેરવાજબી અતિક્રમણ (encroachment) છે. તે બિલકુલ સાચું છે, જેમ કે અપીલકર્તાઓ માટેના વિદ્વાન વકીલ દ્વારા જણાવવામા આવ્યું છે કે, જૈન ધર્મનો એ એક સ્થાપિત સિદ્ધાંત છે કે દેવદ્રવ્ય અથવા ધાર્મિક મિલકતને જૈન ગ્રંથોમાં પવિત્ર માનવામાં આવતા હેતુઓ સિવાય અન્ય હેતુઓ માટે વાળી શકાય નહીં. પરંતુ જૈન ધર્મના સિદ્ધાંતો સિવાય, કોઈપણ બિનસાંપ્રદાયિક સત્તાધિકારીને જે હેતુઓ માટે ટ્રસ્ટ બનાવવામાં આવ્યું હતું તે સિવાયના હેતુઓ માટે ટ્રસ્ટના નાણાંને વાળવાની મંજૂરી આપવી તે ધર્મની સ્વતંત્રતા અને ધાર્મિક સંપ્રદાયને આપણા બંધારણ હેઠળ ધર્મની બાબતોમાં તેની પોતાની બાબતોનું સંચાલન કરવાનો જે અધિકાર છે તેનું ઉલ્લંઘન હોવાનું અમે માનીએ છીએ. રાજ્ય ત્યારે જ પગલાં લઈ શકે છે જ્યારે ટ્રસ્ટ નિષ્ફળ જાય અથવા સંપૂર્ણપણે અથવા આંશિક રીતે અમલમાં મુકવામાં અસમર્થ હોય. તેથી, અમે ઠરાવીએ છીએ કે કલમ ૫૫ નો ખંડ (૩), જેમાં વાંધાજનક જોગવાઈ છે અને કલમ ૫૬(૧) ના પાછળના ભાગમાં આવતી કોર્ટની સત્તાઓને લગતી સંબંધિત જોગવાઈ, રદબાતલ ઠેરવવી જોઈએ.

કાયદાની એકમાત્ર અન્ય કલમ કે જેના પર વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યો છે તે કલમ ૫૮ છે અને તે દરેક પબ્લિક ટ્રસ્ટ પર, આવા ટ્રસ્ટની કુલ વાર્ષિક આવકના પ્રમાણમાં, નિયમો દ્વારા નક્કી કરવામાં આવતા અમુક દરે ફાળાની વસૂલાત સાથે સંબંધિત છે. આ કલમ ૫૭ ના ખંડ (૨) માં નિર્દિષ્ટ અન્ય રકમો સાથે મળીને પબ્લિક ટ્રસ્ટ એડમિનિસ્ટ્રેશન ફંડ બનાવે છે, જે પબ્લિક ટ્રસ્ટના

નિયમનને આકસ્મિક ખર્ચની ચુકવણી માટે અને આ કાયદાની જોગવાઈઓને અમલમાં મૂકવા માટે લાગુ કરવામાં આવશે. આ ફાળો સંપૂર્ણપણે ટ્રસ્ટ મિલકતના યોગ્ય વહીવટ અને તેના સંબંધમાં થતા ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે વસૂલવામાં આવતો હોવાથી, અપીલકર્તાઓના કોઈપણ મૂળભૂત અધિકારોનું ઉલ્લંઘન કરવાના આધારે કલમની જોગવાઈ સામે કોઈ વાંધો ઉઠાવી શકાતો નથી.

આ જોગવાઈની માન્યતાના સંબંધમાં જે નોંધપાત્ર દલીલ ઉઠાવવામાં આવી છે તે અગાઉ દર્શાવેલ અપીલકર્તાઓની દલીલોના બીજા શીર્ષક હેઠળ આવે છે. દલીલ એ છે કે આ કલમ હેઠળ ચૂકવવાપાત્ર ફાળો મૂળ અને અસરમાં એક કર છે અને બોમ્બે રાજ્ય વિધાનસભા બંધારણ હેઠળ ઉપયોગમાં લેવાતા અધિકારની મર્યાદામાં આવી જોગવાઈ ઘડવા માટે સક્ષમ ન હતી. આનાથી કેટલાક મહત્વનો મુદ્દો ઉભો થાય છે જેની કાળજીપૂર્વક તપાસ કરવાની જરૂર છે.

અમારી સમક્ષ એવો કોઈ વિવાદ નથી કે જો કલમ ૫૮ હેઠળ લેવામાં આવતો ફાળો કર હોય, તો તેના સંબંધમાં કાયદો રાજ્ય વિધાનસભાની યોગ્યતાની બહાર હશે. બંધારણની સાતમી અનુસૂચિની રાજ્ય યાદી (List II) ની નોંધ ૪૯ થી ૬૨ માં વિવિધ પ્રકારના કર અને શુલ્કોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે જે સંબંધમાં રાજ્ય વિધાનસભાને કાયદો ઘડવાની સત્તા આપવામાં આવી છે; અને આપણી પાસે અહીં જે ચોક્કસ પ્રકારનો કર છે તે તેમાંના કોઈપણ હેઠળ આવરી લેવામાં આવતો નથી. તે સમવર્તી યાદી (List III) અથવા સંઘ યાદી (List I) ની કોઈપણ ચોક્કસ નોંધ હેઠળ પણ આવતો નથી.

સ્થિતિ, તેથી, એ છે કે જો લાદવામાં આવેલી રકમને કર તરીકે માનવામાં આવે છે, તો તે કાં તો સંઘ યાદી (List I) ની નોંધ ૯૭ હેઠળ આવી શકે છે, જેમાં રાજ્ય યાદી (List II) અને સમવર્તી યાદી (List III) માં ઉલ્લેખિત ન હોય તેવા કરનો સમાવેશ થાય છે અથવા બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૪૮ (૧) હેઠળ આવી શકે છે અને બંને કિસ્સામાં સંસદ જ આ વિષય પર કાયદો ઘડવાની યોગ્યતા ધરાવે છે. બીજી બાજુ, જો લાદવામાં આવેલી રકમને "ફી" તરીકે ગણી શકાય, તો તેને સમવર્તી યાદી (Concurrent List) ની નોંધ ૪૭ હેઠળ લાવી શકાય છે, કારણ કે આ કાયદો પોતે જ તે યાદીની નોંધ ૧૦ અને ૨૮ હેઠળનો કાયદો છે. આથી સમગ્ર વિવાદ એ મુદ્દા પર કેન્દ્રિત છે કે કલમ ૫૦ હેઠળ વસૂલવાપાત્ર ફાળો ફી છે કે કર અને હકીકતમાં ફીના એવા કયા સૂચકો અને લાક્ષણિકતાઓ છે જે તેને કરથી અલગ પાડે છે. મદ્રાસ રિલીજિયસ એન્ડ ચેરિટેબલ એન્ડોમેન્ટ્સ એક્ટની કલમ ૭૬ ની જોગવાઈના સંબંધમાં ઉપર ઉલ્લેખિત ૧૯૫૩ ની સિવિલ અપીલ નં. ૩૮ માં આ કોર્ટ સમક્ષ આ જ પ્રશ્ન વિચારણા માટે આવ્યો હતો, અને અમે લાદવામાં આવેલી રકમ ફી છે કે કર તે નક્કી કરવા માટે યોગ્ય માપદંડ અંગે તે કેસમાં જે મત લીધો છે તે વર્તમાન કેસમાં બોમ્બે હાઇકોર્ટ દ્વારા લેવામાં આવેલા મત સાથે નોંધપાત્ર રીતે સંમત છે. કારણ કે આ બાબતની મદ્રાસ કેસમાં લંબાણપૂર્વક ચર્ચા કરવામાં આવી છે, તેથી ફરીથી તે જ ચર્ચાનું પુનરાવર્તન કરવું જરૂરી રહેશે નહીં. તે પૂરતું હશે જો અમે ઉપર ઉલ્લેખિત મદ્રાસ કેસમાં આ કોર્ટ દ્વારા તેના ચુકાદામાં જે મુખ્ય સિદ્ધાંતો સ્થાપિત કરવામાં આવ્યા હતા તેનો સંકેત આપીએ.

અમે એ કહીને શરૂઆત કરી શકીએ છીએ કે જોકે કર અને ફી વચ્ચે કોઈ જિનેરિક (generic) તફાવત નથી અને હકીકતમાં તે માત્ર અલગ અલગ સ્વરૂપો છે જેમાં રાજ્યની કરવેરાની સત્તા પ્રગટ થાય છે, આપણા બંધારણે, હકીકતમાં, કાયદાકીય હેતુઓ માટે કર અને ફી વચ્ચે તફાવત કર્યો છે. જ્યારે ત્રણેય કાયદાકીય યાદીઓમાં કરવેરાના વિવિધ સ્વરૂપો અંગે વિવિધ નોંધો છે, ત્યારે આમાંની દરેક યાદીના અંતે 'ફી' અંગેની એક નોંધ છે જે તેમાં સમાવિષ્ટ દરેક બાબતોના સંબંધમાં વસૂલ કરી શકાય છે. મની બિલ્સ સંબંધિત બંધારણની જોગવાઈઓ દ્વારા આ તફાવત વધુ સ્પષ્ટ થાય છે જે અનુચ્છેદ ૧૧૦ અને ૧૯૯ માં સમાવિષ્ટ છે. આ બંને અનુચ્છેદો પ્રદાન કરે છે કે કોઈ ખરડાને માત્ર એ કારણથી મની બિલ ગણવામાં આવશે નહીં કે તે દંડ લાદવા અથવા લાયસન્સ માટે ફીની માંગણી અથવા ચુકવણી અથવા પૂરી પાડવામાં આવેલી સેવાઓ માટે ફી માટે જોગવાઈ કરે છે, જ્યારે કર લાદવા, નાબૂદ કરવા અથવા નિયમન કરવા સંબંધિત ખરડાને હંમેશા મની બિલ તરીકે ગણવામાં આવશે. તેમાં કોઈ શંકા નથી કે ફી ઘણી રીતે કર જેવી લાગે છે અને જે પ્રશ્ન મુશ્કેલી રજૂ કરે છે તે એ છે કે, યોગ્ય કસોટી કઈ છે જેના દ્વારા એકને બીજાથી અલગ કરી શકાય? કર એ નિઃશંકપણે જાહેર હેતુઓ માટે સાર્વજનિક સત્તામંડળ દ્વારા નાણાંની ફરજિયાત વસૂલાત (compulsory exaction) ના સ્વરૂપમાં છે, જેની ચુકવણી કાયદા દ્વારા લાગુ કરવામાં આવે છે. પરંતુ કરની બીજી અને સમાન મહત્વની લાક્ષણિકતા એ છે કે, કર ચૂકવનારાઓને કોઈપણ વિશેષ લાભ આપવામાં આવ્યા હોવાના કોઈ સંદર્ભ વિના રાજ્યના સામાન્ય ખર્ચાઓને

પહોંચી વળવા માટે જાહેર હેતુ માટે વસૂલાત કરવામાં આવે છે. તે પરથી ફલિત થાય છે, તેથી, કે જોકે કર વ્યક્તિઓના ચોક્કસ વર્ગો અથવા ચોક્કસ પ્રકારની મિલકત પર લાદવામાં આવી શકે છે, તે વ્યક્તિગત વ્યક્તિઓને કોઈ વિશેષ લાભ આપવા માટે લાદવામાં આવતો નથી અને સંગ્રહ સામાન્ય જાહેર હેતુઓ માટે ખર્ચવા માટે રાજ્યની સામાન્ય આવકમાં ભળી જાય છે. કર એ સામાન્ય બોજ છે અને કરદાતાને મળતું એકમાત્ર વળતર રાજ્યના સામાન્ય લાભોમાં ભાગીદારી છે. બીજી બાજુ, ફી એ મુખ્યત્વે જાહેર હિતમાં ચૂકવણી છે, પરંતુ પૂરી પાડવામાં આવેલી કેટલીક વિશેષ સેવા અથવા જેમના પાસેથી ચૂકવણીની માંગ કરવામાં આવે છે તેમના લાભ માટે કરવામાં આવેલા કેટલાક વિશેષ કાર્ય માટે. આમ ફીમાં હંમેશા ક્વિડ પ્રો ક્વો (quid pro quo) નું તત્વ હોય છે જે કરમાં ગેરહાજર હોય છે. દરેક કિસ્સામાં એ સાબિત કરવું શક્ય ન પણ હોય કે સરકાર દ્વારા એકત્રિત કરવામાં આવતી ફી રાજ્ય દ્વારા અમુક વિશેષ સેવાઓ પૂરી પાડવામાં અથવા અમુક વ્યક્તિઓના લાભ માટે કોઈ ચોક્કસ કામ કરવામાં ખર્ચાતી રકમને લગભગ સમાન છે. પરંતુ સરકાર દ્વારા કરવામાં આવતી વસૂલાતો ફી તરીકે ગણાય તે માટે, લાદવામાં આવેલી વસૂલાત અને રાજ્ય દ્વારા આવી સેવાઓ પૂરી પાડવાના હેતુ માટે થતા ખર્ચ વચ્ચે સહ–સંબંધ હોવો આવશ્યક છે. આ કાયદાકીય જોગવાઈના આધારે જ સાબિત કરી શકાય છે કે સંગ્રહો સામાન્ય આવકમાં ભળી જતા નથી પરંતુ અલગ રાખવામાં આવે છે અને આ સેવાઓ પૂરી પાડવા માટે ફાળવવામાં આવે છે. આમ ચુકવણીને ફી ગણવા માટે બે તત્વો આવશ્યક છે. પ્રથમ સ્થાને, તે કેટલીક સેવાઓને ધ્યાનમાં રાખીને

લેવી જોઈએ જે વ્યક્તિઓએ સ્વેચ્છાએ અથવા અનિચ્છાએ સ્વીકારી છે અને બીજા સ્થાને, એકત્રિત કરવામાં આવેલી રકમ આ સેવાઓ પૂરી પાડવાના ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે અલગ રાખવી જોઈએ અને સામાન્ય જાહેર હેતુઓ માટે ખર્ચવા માટે રાજ્યની સામાન્ય આવકમાં જવી જોઈએ નહીં. ઉપર જણાવેલ મદ્રાસ કેસમાં દર્શાવ્યા મુજબ, જેને 'બળજબરીપૂર્વકનું' (coercive) તત્વ કહેવામાં આવે છે તેની હાજરી અથવા ગેરહાજરી પર વધુ ભાર મૂકવો જોઈએ નહીં. એ કહેવું યોગ્ય નથી કે કરવેરા કે જે ફરજિયાત ચુકવણી છે તેનાથી વિપરીત, ફીની ચુકવણી હંમેશા સ્વૈચ્છિક હોય છે, સેવા સ્વીકારવી કે નહીં તે વ્યક્તિઓની પસંદગીની બાબત છે જેના માટે ફી ચૂકવવાની હોય છે. અમે ઉદાહરણ તરીકે મોટર કાર માટે લાયસન્સ ફીનો કેસ ટાંકી શકીએ છીએ. એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે આ ફી હશે અને કર નહીં, કારણ કે મોટર કાર ધરાવવી કે નહીં તે વ્યક્તિ માટે વૈકલ્પિક છે અને જો તે મોટર કાર રાખવાનું પસંદ ન કરે, તો તેણે કોઈ ફી ચૂકવવાની જરૂર નથી. પરંતુ સમાન દલીલ હાઉસ ટેક્સ અથવા લેન્ડ ટેક્સના કિસ્સામાં પણ લાગુ કરી શકાય છે. આવા કર એવા લોકો પર જ લાદવામાં આવે છે જેઓ જમીન અથવા મકાનો ધરાવે છે અને સમાન યોગ્યતા સાથે એવું કહી શકાય કે માણસને કોઈ ઘર અથવા જમીન ધરાવવાની જરૂર નથી અને તે સ્થિતિમાં તે આ કર ચૂકવવાનું ટાળી શકે છે. બીજા સ્થાને, જો મોટર લાયસન્સ ફીની ચુકવણી સ્વૈચ્છિક ચુકવણી હોય, તો પણ તેને કર ગણી શકાય જો મોટર લાયસન્સ પર વસૂલ કરવામાં આવતી ફીને લાયસન્સ આપવા માટે ઓફિસ અથવા બ્યુરો રાખવા માટે સરકાર જે ખર્ચ કરે છે તેની સાથે કોઈ સંબંધ ન

હોય અને સંગ્રહ તે હેતુ માટે ફાળવવામાં આવતા નથી પરંતુ સામાન્ય આવકમાં જાય છે. આ કસોટી દ્વારા નિર્ણય લેતાં, અમને લાગે છે કે હાઈકોર્ટ એ માનવામાં સંપૂર્ણપણે સાચી હતી કે બોમ્બે પબ્લિક ટ્રસ્ટ્સ એક્ટની કલમ ૫૮ હેઠળ લાદવામાં આવેલ ફાળો ખરેખર ફી છે અને કર નથી. પ્રથમ સ્થાને, કલમ ૫૮ હેઠળ એકત્રિત કરવામાં આવતો ફાળો, કલમ ૫૭ હેઠળ રચાયેલા પબ્લિક ટ્રસ્ટ એડમિનિસ્ટ્રેશન ફંડમાં જમા કરવામાં આવે છે. આ એક વિશેષ ભંડોળ છે જેનો ઉપયોગ પબ્લિક ટ્રસ્ટના નિયમનને આકસ્મિક ખર્ચાઓ અને અધિનિયમની જોગવાઈઓને અમલમાં મૂકવા માટેના ચાર્જીસની ચુકવણી માટે વિશેષરૂપે કરવાનો છે. તે ચેરિટી કમિશનરમાં નિહિત છે અને ભંડોળના નાણાંની કસ્ટડી અને રોકાણ અને તેમાંથી વિતરણ અને ચુકવણી સામાન્ય આવકનું વિતરણ જે રીતે થાય છે તે રીતે કરવાની નથી, પરંતુ અધિનિયમ હેઠળ બનાવેલા નિયમો દ્વારા નિર્ધારિત રીતે કરવાની છે. સંગ્રહ, તેથી, સામાન્ય આવકમાં ભળી જતો નથી, પરંતુ તે અલગ પાડવામાં આવે છે અને આ ચોક્કસ હેતુ માટે ફાળવવામાં આવે છે. એ સાચું છે કે અધિનિયમની કલમ ૬ A હેઠળ, અધિનિયમ હેઠળ નિમણૂક પામેલા અધિકારીઓ અને કર્મચારીઓએ રાજ્યના કન્સોલિડેટેડ ફંડમાંથી તેમના પગાર અને ભથ્થાં લેવાના છે પરંતુ અમે બોમ્બે હાઈકોર્ટના ન્યાયમૂર્તિ શાહ દ્વારા જે કહેવામાં આવ્યું છે તેની સાથે સંમત છીએ કે આ જોગવાઈ ફક્ત વહીવટને સરળ બનાવવાના હેતુથી કરવામાં આવી છે અને સરકારી હેતુઓ માટે એકત્રિત સામાન્ય આવક સાથે ભંડોળને ભેળવી દેવાના હેતુથી નહીં. આ કલમ ૬ B ની જોગવાઈ પરથી સ્પષ્ટ થશે જે પ્રદાન કરે છે કે

પબ્લિક ટ્રસ્ટ એડમિનિસ્ટ્રેશન ફંડમાંથી રાજ્ય સરકાર આ અધિનિયમ હેઠળ નિયુક્ત તમામ અધિકારીઓના પગાર, પેન્શન, રજા અને અન્ય ભથ્થાંના ખાતા પર નક્કી કરે તે તમામ ખર્ચ ચૂકવવામાં આવશે. તેથી, તે પબ્લિક ટ્રસ્ટ એડમિનિસ્ટ્રેશન ફંડ છે, જે અધિનિયમની યોજનામાં ટ્રસ્ટ મિલકતના વહીવટના તમામ ખર્ચાઓને પહોંચી વળે છે, અને આ વહીવટના ખર્ચાઓને પહોંચી વળવા માટે જ આ સંગ્રહ લેવામાં આવે છે. હાઇકોર્ટના વિદ્વાન ન્યાયાધીશોએ કહ્યું છે તેમ, આધુનિક રાજ્યના ખ્યાલ મુજબ, એ જરૂરી નથી કે સેવાઓ ફક્ત ચોક્કસ લોકોની વિનંતી પર જ પૂરી પાડવામાં આવે, તે પૂરતું છે કે એવી સેવાઓ પૂરી પાડવા માટે ચુકવણીની માંગ કરવામાં આવે છે જે રાજ્ય જાહેર હિતમાં ફાયદાકારક માને છે અને જે લોકોએ સ્વીકારવી પડશે પછી ભલે તેઓ ઇચ્છુક હોય કે ન હોય. તેથી, અમારું નિષ્કર્ષ એ છે કે કલમ ૫૮ રાજ્ય વિધાનસભાની સત્તાની બહાર (ultra vires) નથી કારણ કે તે કર નથી પરંતુ ફી છે જે બંધારણની સાતમી અનુસૂચિની સમવર્તી યાદી (List III) ની નોંધ ૪૭ ની હદમાં આવે છે.

તેથી, પરિણામ એ છે કે અમારા મતે અપીલો માત્ર આંશિક રીતે મંજૂર કરવામાં આવે છે અને આમાંના દરેક કેસમાં રાજ્ય સરકાર અને ચેરિટી કમિશનરને અપીલકર્તાઓ સામે નીચેની કાયદાની જોગવાઈઓ લાગુ કરવાથી રોકવા માટે એક મેન્ડમસ (mandamus) જારી કરવામાં આવશે:–

(i) અધિનિયમની કલમ ૪૪ એ હદ સુધી કે તે કોર્ટ દ્વારા ધાર્મિક જાહેર ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટી તરીકે ચેરિટી કમિશનરની નિમણૂક કરવા સાથે સંબંધિત છે,

(ii) કલમ ૪૭ ના ખંડ (૩) થી (૬) ની જોગવાઈઓ, અને

(iii) કલમ ૫૫ નો ખંડ (c) અને તેને સંબંધિત કલમ ૫૬ ના ખંડ (૧) નો ભાગ.

અપીલકર્તાઓની અન્ય અરજો ફગાવી દેવામાં આવે છે. દરેક પક્ષકાર બંને અપીલોમાં પોતાનો ખર્ચ ઉઠાવશે.

This judgment has been translated using an AI-assisted translation tool.

==========

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgment in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/ her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgment shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.

==========